

Konsep *al-Fana'* dan *al-Baqa'* dalam Pemikiran Hasan Hanafi dan Implikasinya dalam Kehidupan Kontemporer

The Concepts of al-Fana' and al-Baqa' in Hasan Hanafi's Thought and Their Implications in Contemporary Life

Andi Wahyudi (Corresponding Author)
UIN Sumatra Utara.
Sumatera Utara. 20353. Medan. Indonesia.
wahyudi270178@gmail.com

Muzakkir Syahrul
UIN Sumatra Utara.
Sumatera Utara. 20353. Medan. Indonesia.
muzakkirsyahrul@yahoo.com

Adenan
UIN Sumatra Utara.
Sumatera Utara. 20353. Medan. Indonesia.
adenan@uinsu.ac.id

<https://doi.org/10.22452/usuluddin.vol53no2.4>

Abstract

This study explores Hasan Hanafi's reconstruction of '*Ulum al-Tasawwuf*' through the paradigm of '*Min al-Fana' ila al-Baqa'*' and examines its implications for contemporary life. Hasan Hanafi criticizes forms of tasawwuf that excessively emphasize inward spirituality while neglecting practical and social engagement, arguing that such tendencies hinder the productivity and creativity of the Muslim community. In response, he proposes a transformative model of tasawwuf that shifts from passive and ritualistic spirituality toward an active, dynamic, and socially responsible discipline. Central to this reconstruction is the concept of objective consciousness (*wa'y maudhu'iy*), which reorients faith from a submissive and static condition into a form of revolutionary morality (*akhlaq al-thawriy*). This moral framework is grounded in the paradigm of *al-baqa' on earth*, prioritizing the actualization of human *khilafah* (vicegerency) over the mere pursuit of individual sainthood (*wilayah*). Hasan Hanafi argues that true sainthood emerges only through the successful realization of humanity's role as God's vicegerent on earth. Furthermore, this study highlights Hasan Hanafi's insistence on orienting tasawwuf as an individual spiritual experience (*tajribah*

fardiyah) rather than a collective or institutionalized practice, which he considers potentially harmful when transformed into mass movements. Methodologically, this research employs qualitative library research with a descriptive-analytical approach, focusing primarily on Hasan Hanafi's *Min al-Fana' ila al-Baqa'* as the main source. The findings demonstrate that Hasan Hanafi's project aims to revitalize tasawwuf as a productive, humanistic, and civilization-oriented discipline capable of contributing meaningfully to modern social life, education, and cultural development.

Keywords: Hasan Hanafi; tasawwuf reconstruction; *al-fana'*; *al-baqa'*; khilafah; contemporary Islamic thought

Abstrak

Kajian ini mengkaji pembinaan semula 'Ulum al-Tasawuf oleh Hasan Hanafi melalui paradigma 'Min al-Fana' ila al-Baqa'' dan implikasinya dalam kehidupan kontemporari. Hasan Hanafi mengkritik tasawuf yang terlalu menekankan dimensi dalaman sambil mengabaikan penglibatan praktikal dan sosial yang menurutnya berpotensi menghalang produktiviti dan kreativiti masyarakat Muslim. Sebagai respons, Hasan Hanafi mengemukakan model tasawuf transformatif yang mengubah orientasi spiritual daripada amalan pasif dan ritualistik kepada disiplin yang aktif, dinamik dan bertanggungjawab secara sosial. Pembinaan semula ini menekankan konsep kesedaran objektif (wa'y maudhu'iy), yang mengubah iman daripada keadaan tunduk dan statik kepada iman yang bersifat akhlak pembaharuan (akhlaq al-thawriy). Kerangka moral ini berdasarkan paradigma *al-baqa'* di bumi, yang mengutamakan aktualisasi khilafah manusia dan bukannya sekadar mencari kedudukan (wilayah). Hasan Hanafi menekankan bahawa kewalian sejati hanya boleh dicapai melalui kejayaan manusia dalam merealisasikan peranan sebagai khalifah di bumi. Penulisan ini juga menekankan pandangan Hasan Hanafi bahawa tasawuf harus berorientasikan sebagai pengalaman rohani individu (tajribah fardiyah), bukannya amalan kolektif atau institusi yang dianggap berpotensi menyebabkan masalah sosial dan rohani jika diinstitusikan secara besar-besaran. Dari segi metodologi, penulisan ini menggunakan pendekatan kualitatif melalui tinjauan literatur menggunakan kaedah analisis deskriptif dengan tumpuan utama adalah pada karya Hasan Hanafi *min al-Fana' ila al-Baqa'*. Hasil penelitian menunjukkan bahawa karya intelektual Hasan Hanafi menghidupkan semula tasawuf sebagai disiplin yang produktif, berorientasikan kemanusiaan dan tamadun, serta mampu menyumbang secara signifikan kepada kehidupan sosial, pendidikan dan pembangunan budaya moden.

Kata kunci: Hasan Hanafi; pembinaan semula tasawuf; *al-Fana'*; *al-Baqa'*; khilafah; pemikiran Islam kontemporari

Pengenalan

Pemikiran Islam kontemporari berkait rapat dengan usaha pemikir Muslim moden untuk mentafsir semula warisan intelektual Islam klasik bagi mengekalkan kerelevanannya dengan cabaran zaman. Seorang tokoh terkemuka dalam usaha untuk menghidupkan semula pemikiran Islam ialah Hasan Hanafi (1935-2021), seorang ahli falsafah Mesir yang terkenal dengan konsep tradisi dan pembaharuannya (*al-turath wa al-tajdid*). Melalui pendekatan hermeneutiknya, Hasan Hanafi berusaha untuk menghidupkan semula dimensi praktikal teologi, falsafah dan tasawuf Islam klasik untuk menangani masalah sosio-politik moden umat Islam.

Dalam konteks ini, konsep *al-fana'* (فناء) dan *al-baqa'* (بقاء) dua istilah yang berasal daripada tradisi sufi penting untuk diteliti, kerana ia bukan sahaja mempunyai makna spiritual yang berkaitan dengan penyucian jiwa dan penyatuan dengan Tuhan, tetapi juga mengandungi potensi sosial yang besar apabila ditafsirkan dalam kerangka humanistik dan sejarah seperti yang dilakukan oleh Hasan Hanafi. Hasan Hanafi menolak pandangan yang meletakkan *al-fana'* sebagai satu bentuk pelarian daripada realiti dunia, dan sebaliknya mentafsirkan *al-baqa'* sebagai kewujudan aktif manusia selepas lenyapnya ego individu dalam kesedaran sosial dan tanggungjawab manusia.

Melalui tafsiran semula ini, Hasan Hanafi cuba mengalihkan makna *al-fana'* dan *al-baqa'* daripada alam metafizik kepada alam praktikal. Oleh itu, pengalaman rohani tidak lagi difahami sebagai pengalaman eksklusif para sufi yang terpisah daripada realiti sosial, tetapi sebagai proses transformasi diri yang memupuk komitmen terhadap perubahan dan keadilan sosial. Inilah yang menjadikan pemikiran Hasan Hanafi relevan untuk dibincangkan dalam konteks moden di mana agama sering tersepit antara formalisme dogmatik dan sekularisme ekstrem.

Perbincangan tentang konsep *al-fana'* dan *al-baqa'* dalam pemikiran Hasan Hanafi ini dijangka dapat menyumbang kepada perkembangan wacana teologi pembebasan Islam dan memperkayakan pemahaman tentang hubungan antara kerohanian dan praksis sosial dalam Islam.

Masalah Moden dan Dimensi Kerohanian Agama

Sains dan teknologi bukan sahaja dianggap gagal menyelesaikan semua masalah manusia, malah perkembangan sains dan teknologi yang pesat telah mewujudkan masalah baharu dalam kehidupan manusia, mengakibatkan kehilangan kompas moral dan rasa makna dalam hidup. Pencapaian yang telah dicapai oleh manusia termasuk penemuan yang canggih, tidak membahagiakan. Manusia masih merasakan ada sesuatu yang hilang dalam hidup. Penyakit ini dipanggil kekosongan rohani. Orientasi kehidupan manusia yang sangat materialistik mengabaikan nilai rohani yang benar-benar diperlukan. Akhirnya, manusia mengalami keterasingan rohani atau keterasingan diri.¹

Beberapa masalah yang dihadapi oleh manusia moden seperti yang diringkaskan oleh Muzakkir dalam Prolog; Tasawuf dan Kekosongan Spiritual Manusia Moden adalah seperti berikut: pertama kebimbangan, perasaan kebimbangan yang dialami oleh manusia moden berpunca daripada kehilangan makna hidup. Manusia gagal merumuskan tujuan hidup di bumi; kedua kesepian, gangguan kesepian berpunca daripada hubungan interpersonal dalam masyarakat moden yang tidak lagi ikhlas dan hangat. Kegersangan dalam hubungan manusia ini disebabkan oleh semua manusia menggunakan topeng sosial untuk menutup wajah keperibadian. Begitu juga dengan penampilan diri yang sebenar; ketiga kebosanan kerana hidup tidak bermakna dan hubungan antara manusia gersang, terasa hambar, menyebabkan manusia moden mengalami penyakit mental dalam bentuk kebosanan dengan kehidupan. Apabila berada di pentas kepalsuan, manusia moden seolah-olah memperoleh kepuasan tetapi hanya seketika. Selepas pulang ke rumah, manusia menjadi kesepian dan cemas. Perasaan yang berpanjangan ini menjadikan diri bosan dengan kepura-puraan, kepalsuan, tetapi masih tidak tahu apa yang perlu

¹ Muzakkir, *Sufisme dan Kekosongan Spiritual Manusia Modern* (Medan: Perdana Publishing, 2016), 3-4.

dilakukan; keempat tingkah laku menyimpang dalam keadaan jiwa yang kosong dan rapuh. Seseorang itu tidak lagi mampu berfikir secara jauh, kecenderungan untuk memuaskan perkara yang rendah diri menjadi sangat kuat oleh sebab kepuasan terhadap motif yang kurang melegakan. Orang yang berada dalam tahap gangguan mental ini mudah dipujuk atau dipengaruhi untuk melakukan perbuatan yang menyimpang daripada norma moral; kelima psikosomatik iaitu gabungan penyakit fizikal dan mental. Apa yang sebenarnya sakit ialah jiwa, tetapi ia menjelma dalam bentuk fizikal. Penghidap psikomatik kebiasaannya selalu mengadu berasa tidak sihat, jantung berdebar-debar, berasa lemah dan tidak dapat menumpukan perhatian. Ini boleh menjelma dalam bentuk sindrom, trauma, tekanan, kebergantungan pada ubat penenang dan sebagainya. Ketidakpuasan hati manusia terhadap usaha kemodenan yang membuatkan menderita penyakit kekosongan rohani, akhirnya menyebabkan terdorong untuk kembali kepada agama.²

Islam, sebagai agama rahmat untuk sekalian alam adalah agama yang sempurna merangkumi ajaran akidah, syariah dan akhlak. Islam melalui ajarannya memiliki spektrum yang ampuh yang dipercayai dapat menyelesaikan pelbagai masalah yang dihadapi oleh manusia moden. Tambahan pula, pelbagai pergolakan dan masalah sosial, politik, ekonomi dan lain-lain memerlukan jawapan dan penyelesaian daripada agama terutamanya dari perspektif kerohanian.

Walau bagaimanapun, harus diakui bahawa pemikiran Islam kontemporari kini menghadapi cabaran besar dalam menghubungkan tradisi kerohanian dengan tuntutan kemodenan. Di satu pihak, kerohanian Islam mengandungi kedalaman metafizik dan pengalaman batin yang tidak ternilai; di pihak yang lain realiti sosio-politik dunia Islam menuntut pembaharuan yang nyata dan praktikal. Dalam konteks ini, Hasan Hanafi (1935-2021) muncul sebagai salah seorang tokoh yang cuba menjalankan 'revolusi kesedaran' dalam tradisi Islam, mengalihkan penekanan daripada teosentrisme kepada antroposentrisme yang berakar umbi dalam nilai wahyu.

² Muzakir, *Tasawuf dan Kekosongan Spiritual Manusia Moden*, 6-7.

Salah satu idea utama yang melambangkan transformasi pemikiran Hasan Hanafi ialah karya monumentalnya *Min al-Fana' ila al-Baqa'*. Karya ini bukan sahaja mencerminkan perubahan teologi, tetapi juga menandakan percubaan metodologi untuk mentafsir pengalaman mistik Islam dalam kerangka sejarah manusia. Jika dalam tasawuf klasik, *al-fana'* ditafsirkan sebagai kehilangan ego di hadapan Tuhan, maka bagi Hasan Hanafi *al-fana'* adalah simbol pembebasan diri daripada dominasi luaran, sama ada teologi, penjajah atau sosial yang mengasingkan manusia daripada peranan sejarah. Sementara itu, *al-baqa'* bukan sekadar kesinambungan rohani, tetapi satu bentuk kesedaran baharu yang aktif, kreatif dan berorientasikan kepada perubahan sosial.

Oleh itu, penelitian konsep *al-fana'* dan *al-baqa'* dalam perspektif Hasan Hanafi adalah penting untuk memahami bagaimana kerohanian Islam boleh berubah menjadi kuasa etika dan politik dalam menghadapi krisis kemodenan. Dunia moden, dengan masalah sosial, ekonomi dan politik yang kompleks, memerlukan paradigma teologi yang bukan sahaja mengajarkan kepasrahan, tetapi juga menggerakkan kesedaran dan tanggungjawab manusia terhadap sejarah. Tambahan pula, untuk dapat memahami perbincangan tersebut, ia boleh dijelaskan dalam beberapa subtajuk. Perbincangan ini dijangka menyumbang kepada perkembangan teologi praktikal dalam Islam yang mana menghubungkan iman, kesedaran dan tindakan sosial secara integral.

Konsep *al-Fana'* dan *al-Baqa'* dalam Tradisi Islam Klasik

Secara etimologi, istilah *al-fana'* (الفناء) berasal daripada perkataan akar *faniya*, *yafna* yang bermaksud 'menghilang,' 'memusnahkan,' atau 'lenyap.' Sementara itu, *al-baqa'* (البقاء) berasal daripada perkataan akar *baqiya*, *yabqa* yang bermaksud 'kekal,' atau 'berterusan.' Dalam konteks tasawuf, kedua-dua istilah ini digunakan untuk menggambarkan dua fasa perjalanan rohani manusia dalam mendekati diri kepada Tuhan, fasa kemusnahan ego manusia dan fasa kewujudan berterusan dalam realiti ketuhanan.

Al-Fana' secara konseptual merujuk kepada keadaan rohani di mana kesedaran manusia dipadamkan daripada segala bentuk ego, nafsu dan keterikatan duniawi. Dalam keadaan ini, manusia 'lenyap' bukan dalam erti kata fizikal, tetapi dalam kesedaran eksistensial bahawa tiada apa yang wujud selain Tuhan. *Al-Baqa'* pula sebaliknya iaitu kebangkitan kesedaran baharu selepas kemusnahan di mana manusia terus hidup dan berfungsi di dunia, membawa kesedaran ketuhanan kepada setiap aspek kehidupannya.

Menurut al-Qusyairi dalam *Risalah al-Qusyairiyyah*, *al-fana'* ialah lenyapnya ciri manusia di bawah pengaruh cahaya kehadiran Tuhan, manakala *al-baqa'* ialah penerusan ciri ketuhanan dalam diri manusia tanpa menghapuskan kemanusiaan.³ Oleh itu, *al-baqa'* tidak bermaksud manusia menjadi Tuhan, tetapi hidup dalam kesedaran penuh tentang kehadiran dan kehendak-Nya. Konsep *al-fana'* dan *al-baqa'* telah menjadi tema utama dalam doktrin mistik Islam sejak abad ke-3 Hijrah. Ahli sufi seperti Abu Yazid al-Bustami, al-Junayd al-Baghdadi dan al-Hallaj mengembangkan istilah tersebut untuk menjelaskan dinamika pengalaman rohani yang melampaui dualisme manusia dan Tuhan.

Abu Yazid al-Bustami (m. 874 Masihi), tokoh sufi yang menggambarkan *al-fana'* sebagai pengalaman rohani yang begitu mendalam sehingga manusia tidak lagi melihat dirinya sendiri, tetapi hanya melihat Tuhan.⁴ Konsep ini kemudiannya dibangunkan oleh al-Hallaj (m. 922 Masihi) melalui ungkapan mistiknya "Ana al-Haqq" yang menandakan pemusnahan diri sepenuhnya di hadrat Ilahi. Al-Junayd al-Baghdadi (m. 910 Masihi) menegaskan bahawa *al-fana'* ialah ketiadaan diri di hadapan kebenaran, dan *al-baqa'* ialah keabadian bersama Tuhan dengan kembalinya kesedaran manusia kepada realiti dunia.⁵ Al-Junayd menolak bentuk ekstrem *al-fana'* seperti yang diungkapkan oleh al-Hallaj dengan ungkapan "ana al-Haqq," kerana baginya pengalaman *al-fana'* mesti membawa kepada kesedaran etika dan

³ Al-Qusyairi, *al-Risalah al-Qusyairiyyah fi 'Ilm al-Tasawwuf* (Mesir: Dar Muqattham, 2009), 125.

⁴ Abu Yazid al-Bustami, *Nafahat al-Uns*, ed. Nicholson (London: Luzac, 1928), 214.

⁵ Abd al-Rahman Badawi, *Shatahat al-Sufiyyah* (Kuwait: Wakalatul Mathbu'at, 2000), 212.

sosial iaitu hidup semula di dunia dengan membawa nilai ketuhanan.

Dari perspektif falsafah, *al-fana'* dan *al-baqa'* boleh difahami sebagai dua sisi proses dialektik antara transendensi dan imanensi. Ibn 'Arabi (m. 1240 Masihi) dalam *Fusus al-Hikam* memberikan tafsiran yang lebih falsafah. Ibn 'Arabi melihat *al-fana'* sebagai proses penyatuan kesedaran di mana makhluk mengenali dirinya sebagai *tajalli* Tuhan, bukan entiti bebas.⁶ Bagi Ibn 'Arabi, *al-baqa'* adalah kesedaran tertinggi tentang pengetahuan diri. Ini bermaksud, *al-fana'* adalah lenyapnya kesedaran dualistik, dan *al-baqa'* adalah pembentukan kesedaran tauhid yang menyatukan semua kewujudan. Bagi Ibn 'Arabi, perjalanan menuju kemusnahan tidak berakhir dengan ekstasi rohani semata-mata, tetapi mesti mencapai kemuncaknya dalam *al-baqa'* iaitu kesedaran aktif dalam merealisasikan nilai ketuhanan di dunia. Ini bermakna, *al-baqa'* bukan sekadar keabadian rohani, tetapi kehidupan dalam Tuhan yang membimbing manusia untuk menjadi agen etika dan belas kasihan sejagat.⁷

Al-Ghazali (m. 1111 Masihi) merumuskan konsep *al-fana'* dan *al-baqa'* secara sederhana dalam *Ihya' 'Ulum al-Din*. Menurutnya, *al-fana'* bukan bermaksud lenyapnya kewujudan manusia, tetapi sebaliknya iaitu kepupusan keinginan selain Allah SWT dari hati seorang Mukmin.⁸ Sementara itu, *al-baqa'* adalah kegigihan hati dalam mengingati dan mentaati Tuhan setelah menjalani proses penyucian diri. Pandangan al-Ghazali berfungsi sebagai jambatan antara tasawuf metafizik dan ortodoks Islam.

Dalam konteks falsafah Islam, *al-fana'* dan *al-baqa'* juga menerima tafsiran semula yang lebih rasional. Ahli falsafah seperti Suhrawardi dan Mulla Sadra mentafsirkan *al-fana'* sebagai transformasi epistemologi iaitu transendensi akal ke arah pencerahan rohani. Pada pandangan Mulla Sadra, *al-fana'* ialah pemindahan kewujudan dari tahap yang lebih rendah ke tahap yang lebih tinggi melalui proses *al-harakah al-jawhariyyah*,

⁶ Ibn 'Arabi, *Fusus al-Hikam*, ed. Abu al-'Ala 'Afifi (Kaherah: Dar al-Kitab al-'Arabi, 1946), 45-46.

⁷ Ibn 'Arabi, *Fusus al-Hikam*, 102.

⁸ Al-Ghazali, *Ihya' 'Ulum al-Din* (Beirut: Dar al-Ma'rifah, n.d.), 321.

manakala *al-baqa'* ialah merealisasikan kesempurnaan kewujudan dalam kesatuan dengan Yang Mutlak.⁹

Dalam konteks yang lebih luas, konsep *al-fana* dan *al-baqa* bukan sekadar terminologi sufi yang membincangkan aspek kerohanian individu, tetapi juga berfungsi sebagai kerangka metafizik yang menjelaskan hubungan ontologi antara makhluk dan Pencipta. Kedua-duanya menunjukkan dinamika kesedaran manusia dalam menempuh jalan menuju realiti hakiki, iaitu Tuhan sebagai sumber segala kewujudan. Jika *al-fana'* menggambarkan proses pengabaian diri manusia di hadapan keagungan Tuhan, maka *al-baqa'* menggambarkan peringkat penegasan semula kewujudan manusia sebagai manifestasi kehendak Tuhan. Dalam hal ini, *al-fana'* bukanlah pengakhiran, tetapi jambatan kepada *al-baqa'*, sama seperti kematian rohani bukanlah kemusnahan, tetapi kelahiran semula dalam kesedaran ilahi yang tulen.¹⁰

Sebahagian cendekiawan dan pemikir Islam memahami bahawa hubungan antara *al-fana'* dan *al-baqa'* boleh dilihat sebagai proses penyempurnaan kewujudan (takamul al-wujud) di mana manusia mengalami transformasi eksistensial daripada kesedaran khusus kepada kesedaran universal. Dalam kerangka ini, *al-fana'* berfungsi sebagai pembersihan diri daripada segala bentuk keberlainan (ta'addud), manakala *al-baqa'* ialah penyatuan kesedaran dengan sumber tunggal kewujudan (al-wujud al-mutlaq).¹¹ Ibn 'Arabi menekankan bahawa seseorang yang mencapai *al-baqa'* bukanlah orang yang kehilangan dirinya sendiri, tetapi orang yang menemukan dirinya dalam Tuhan. Pada peringkat *al-baqa'*, gnostik "melihat Tuhan melalui segala-galanya dan melihat segala-galanya melalui Tuhan," satu ungkapan yang mencerminkan kesatuan persepsi dalam pandangan kewujudan.¹²

Tambahan pula, konsep ini mempunyai implikasi etika dan kosmologi. Secara etika, *al-fana'* menuntut kawalan sepenuhnya ke atas ego (nafs ammarah) supaya manusia dapat bertindak berdasarkan nilai ketuhanan. Sementara itu, *al-baqa'* menuntut

⁹ Mulla Sadra, *Al-Asfar al-Arba'ah* (Tehran: Dar al-Ihya al-Turath, 1981), 233.

¹⁰ William C. Chittick, *Jalan Ilmu Sufi: Metafizik Imaginasi Ibn al-'Arabi* (Albany: SUNY Press, 1989), 120–123

¹¹ Toshihiko Izutsu, *Sufism and Taoism: A Comparative Study of Key Philosophical Concepts* (Berkeley: University of California Press, 1984), 278.

¹² Ibn 'Arabi, *Fusus al-Hikam*, 89-90.

aktualisasi nilai dalam realiti kehidupan sama ada dalam bentuk keadilan, belas kasihan atau kebijaksanaan. Dalam pandangan ini, seorang sufi yang telah mencapai *al-baqa'* tidak lagi terpisah dari dunia, tetapi menjadi cerminan rahmat Tuhan untuk seluruh ciptaan. Ahli sufi hidup di tengah masyarakat tanpa kehilangan kesedarannya tentang kehadiran ketuhanan yang meliputi segala sesuatu. Ini selaras dengan sabda Nabi SAW dalam Musnad Ahmad yang bermaksud “sebaik-baik manusia adalah mereka yang paling bermanfaat kepada orang lain.”

Selain dimensi etika, *al-fana'* dan *al-baqa'* juga mempunyai implikasi epistemologi yang ketara. Dalam peringkat *al-fana'*, pengetahuan manusia mengalami transformasi daripada pengetahuan diskursif ('ilm al-yaqin) kepada pengetahuan intuitif atau penyaksian langsung ('ayn al-yaqin), malah sehingga mencapai haqq al-yaqin iaitu pengetahuan yang tidak lagi diperoleh melalui perantara, tetapi melalui kehadiran langsung Tuhan dalam kesedaran manusia.¹³ Pada peringkat *al-baqa'*, ilmu ini menjadi stabil dan berfungsi dalam kehidupan praktikal. Oleh itu, *al-baqa'* bukan sahaja merupakan kesinambungan rohani, tetapi juga merupakan penegasan epistemologi di mana manusia hidup berdasarkan ilmu yang berasal dari realiti sebenar, bukan sekadar daripada persepsi empirikal.

Dalam konteks falsafah kontemporari, konsep *al-fana'* dan *al-baqa'* boleh dibaca sebagai selari dengan idea kesedaran bukan dual dalam fenomenologi dan eksistensialisme agama. Contohnya, Edmund Husserl bercakap tentang pengurangan transendental iaitu percubaan untuk meninggalkan semua andaian empirikal untuk mencapai kesedaran tulen yang mana dalam konteks sufi boleh dianalogikan dengan *al-fana'*, manakala *al-baqa'* boleh disamakan dengan kesedaran reflektif tentang kewujudan seseorang yang disepadukan dengan realiti sejagat.¹⁴

Begitu juga, dalam pemikiran Martin Heidegger tentang 'Sein-zum-Tode' (menuju-kematian), terdapat keserasian rohani yang serupa dengan *al-fana'* seperti penafian ego untuk menemui makna kewujudan yang paling dalam. Walau bagaimanapun, proses ini tidak berhenti pada refleksi ontologi, tetapi sebaliknya

¹³ Al-Qusyairi, *al-Risalah al-Qusyairiyah*, 97.

¹⁴ Husserl, Edmund, *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy* (Dordrecht: Springer, 1982), 38-41.

memuncak dalam penyatuan rohani yang disertai dengan tanggungjawab etika dan penyerahan diri kepada kehendak ilahi. Tambahan pula, kaitan antara *al-fana'* dan *al-baqa'* dalam konteks kemodenan juga boleh difahami sebagai kritikan terhadap krisis kerohanian manusia moden yang terperangkap dalam materialisme dan individualisme. Melalui konsep ini, tasawuf menawarkan jalan alternatif kembali kepada kesedaran yang lengkap iaitu kesedaran yang meletakkan manusia bukan sebagai pusat kewujudan, tetapi sebagai sebahagian daripada rangkaian realiti Ilahi yang saling berkaitan. *Al-fana'* menjadi proses mendekonstruksi ego moden yang mengutamakan sifat memiliki, manakala *al-baqa'* merupakan pembinaan semula kesedaran baharu berdasarkan nilai transendental seperti cinta, empati dan keterkaitan rohani dengan alam semesta.¹⁵ Dalam hal ini, tasawuf bukan sahaja membicarakan tentang perjalanan individu menuju Tuhan, tetapi juga tentang pembentukan kesedaran kolektif yang menjunjung tinggi keharmonian antara Tuhan, manusia dan alam.

Konsep keseluruhan *al-fana'* dan *al-baqa'* menunjukkan bahawa kerohanian Islam klasik bukanlah sistem pasif yang mengajarkan pelarian dari dunia, tetapi sebaliknya dinamik kesedaran yang menegaskan makna kehidupan di dunia dengan asas ketuhanan. *Al-fana'* membersihkan manusia daripada keterikatan dan *al-baqa'* mengembalikan manusia ke dunia dengan kesedaran baharu. Oleh itu, pada peringkat ontologi, *al-fana'* adalah proses penafian yang jelas, manakala *al-baqa'* adalah penegasan realiti sebenar. Dalam bahasa Ibn 'Arabi, "sesiapa yang telah *al-fana'* daripada dirinya sendiri, dia adalah *al-baqa'* di sisi Tuhannya." Ungkapan ini bukan sekadar metafora mistik, tetapi pernyataan falsafah tentang kesatuan kewujudan yang merupakan intipati tauhid.¹⁶

Oleh itu, dalam tasawuf dan falsafah, *al-fana'* dan *al-baqa'* bukan sekadar menggambarkan keadaan rohani, tetapi sebaliknya struktur realiti dan pengetahuan, atau ontologi dan epistemologi yang melibatkan hubungan antara manusia, Tuhan dan realiti. Kedua-dua konsep ini melambangkan dinamik kesedaran manusia

¹⁵ Seyyed Hossein Nasr, *Knowledge and the Sacred* (New York: SUNY Press, 1989), 147-149.

¹⁶ Ibn 'Arabi, *al-Futuhat al-Makkiyyah* (Mesir: Bulaq li al-Nashr wa al-Tawzi', 2001), 212.

daripada pergantungan kepada kebebasan, daripada kejahilan kepada pengetahuan, dan daripada perpisahan kepada perpaduan.

Pentafsiran Semula *al-Fana'* dan *al-Baqa'* Hasan Hanafi

Dalam sejarah pemikiran Islam, *al-fana'* dan *al-baqa'* sering difahami dalam istilah individualistik dan spiritual. Walau bagaimanapun, sejak abad ke-20 pemikir seperti Muhammad Iqbal dan Hasan Hanafi telah cuba mengembalikan makna kedua-dua konsep ini ke alam amalan sosial. Bagi Iqbal, *fana'* dan *baqa'* mewakili kemusnahan ego negatif yang menghalang kreativiti manusia, manakala *al-baqa'* mewakili kebangkitan ego sebenar yang produktif dan bertanggungjawab terhadap sejarah.¹⁷

Menurut Hasan Hanafi, *al-fana'* dalam erti kata klasik sering disalahertikan sebagai pelarian dari dunia. Bagi sesetengah ahli sufi, *al-fana'* bermaksud memutuskan hubungan dengan realiti material untuk mencapai penyatuan dengan Tuhan. Walau bagaimanapun, Hasan Hanafi menolak pemahaman ini yang mengasingkan manusia daripada sejarah dan masyarakat. Hasan Hanafi mentafsirkan *al-fana'* sebagai proses pembebasan daripada egoisme dan struktur yang menindas sama ada politik, ekonomi atau budaya yang menghalang kesedaran manusia tentang tanggungjawab sosial.¹⁸

Al-fana' dalam kerangka Hasan Hanafi, ia bukanlah pemusnahan diri, tetapi 'penafian keterasingan.' Manusia mesti 'lenyap' daripada kesedaran palsu yang meletakkan Tuhan jauh di luar realiti manusia. Dalam konteks ini, *al-fana'* ialah pembebasan daripada segala bentuk pergantungan kepada autoriti luaran, sama ada teologi atau ideologi yang menjauhkan manusia daripada kepentingan mistik dan sosial Islam.¹⁹ Sebaliknya, *al-baqa'* bagi Hasan Hanafi ialah kebangkitan kesedaran manusia selepas penghapusan ilusi metafizik. Hasan Hanafi menulis *al-baqa'* adalah pembinaan semula manusia selepas *fana'*nya, dan merupakan manifestasi Tuhan dalam realiti manusia.²⁰ Oleh itu,

¹⁷ Muhammad Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam* (Lahore: Sh. Muhammad Ashraf, 1958), 87.

¹⁸ Hasan Hanafi, *Min al-'Aqidah ila al-Thawrah*, (Kaherah: Dar al-Fikr al-'Arabi, 1988), 57.

¹⁹ Hasan Hanafi, *Min al-'Aqidah ila al-Thawrah* (Mesir: Maktabah Madbuli, 1988), 59.

²⁰ Hasan Hanafi, *Min al-Fana' ilā al-Baqa': Muḥawalah li-l'adat Bina' 'Ulum al-Taṣawwuf* (Lebanon: Dar al-Madar al-Islamiy, 2009), 42.

al-fana' adalah fasa pembersihan total daripada kesedaran egoistik, sementara *al-baqa'* adalah keadaan di mana manusia hidup dalam Tuhan, bukan sebagai makhluk yang telah kehilangan keberadaannya, tetapi sebagai makhluk yang terintegrasi dengan nilai ketuhanan.²¹

Secara sosial, *al-fana'* dan *al-baqa'* mengandungi nilai pembebasan daripada dominasi ego, kuasa dan struktur ketidakadilan. Dalam konteks ini, *al-fana'* bukan sahaja bermaksud pemusnahan diri secara mistik, tetapi juga pembebasan daripada struktur kesedaran yang menindas sama ada dalam bentuk ideologi, modal atau kuasa politik. Sementara itu, *al-baqa'* menandakan transformasi individu menjadi subjek beretika yang menyedari tanggungjawab sosial. Dalam keadaan *al-baqa'*, manusia hidup bukan untuk diri sendiri, tetapi untuk mewujudkan nilai keadilan, kemanusiaan dan kasih sayang dalam kehidupan bermasyarakat.²²

Pandangan Hasan Hanafi tentang *al-fana'* dan *al-baqa'* boleh difahami secara lebih luas sebagai percubaan untuk menghidupkan semula makna eksistensial kerohanian Islam yang telah kehilangan daya hidup sosial. Hasan Hanafi melihat bahawa bentuk tasawuf klasik yang menekankan pengasingan diri daripada dunia (*al-zuhd al-salbi*) telah melahirkan generasi yang pasif terhadap ketidakadilan dan kemerosotan sejarah. Menurut Hasan Hanafi, tasawuf sedemikian adalah cerminan struktur sosial yang menindas yang mana apabila masyarakat tidak dapat menahan kuasa yang menindas, maka mencari jalan keluar dalam bentuk kerohanian yang terputus daripada realiti. Oleh itu, *al-fana'* sebenar bukanlah lenyapnya manusia dari dunia, tetapi sebaliknya lenyapnya kebergantungan kepada semua bentuk kuasa selain Tuhan yang dalam konteks sejarah bermaksud kebebasan daripada dominasi manusia ke atas manusia.²³

²¹ Al-Hallaj, *Tawasin*, ed. Louis Massignon (Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1957), 41.

²² Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Life and Thought* (London: George Allen & Unwin, 1981), 178.

²³ Hasan Hanafi, *Min al-'Aqidah ila al-Thawrah*, 212.

Oleh itu, Hasan Hanafi meletakkan *al-fana'* sebagai peringkat kesedaran kritis (al-wa'yu al-naqdi) yang menolak struktur ideologi lama. Hasan Hanafi memahami proses *al-fana'* bukan sebagai ekstasi mistik yang memusnahkan ego peribadi semata-mata, tetapi sebagai satu bentuk kesedaran revolusioner yang menolak realiti yang tidak adil. *Al-fana'* ialah 'kesedaran negatif' yang memusnahkan semua bentuk keterasingan manusia sama ada keterasingan daripada Tuhan, sesama manusia atau daripada diri sendiri. Dalam konteks ini, Hasan Hanafi menghubungkan *al-fana'* dengan proses *takhalli* (pengosongan diri) dalam tradisi sufi, tetapi memberikannya makna baharu yang praktikal secara sosial iaitu pembebasan daripada ilusi metafizik dan struktur menindas yang diwarisi daripada sistem politik dan ekonomi global.²⁴

Setelah melalui tahap *al-fana'*, manusia mesti bergerak ke arah *al-baqa'* sebagai penegasan kewujudan baharu. Dalam *al-baqa'*, kesedaran manusia tidak lagi terasing, tetapi secara aktif mengambil bahagian dalam sejarah. *Al-Baqa'* dalam pandangan Hasan Hanafi, bukanlah kewujudan metafizik dengan Tuhan di luar ruang dan masa, tetapi kewujudan sejarah dalam dunia yang mencerminkan nilai Ilahi melalui tindakan manusia. Dalam konteks ini, *al-baqa'* boleh dipanggil sebagai satu bentuk kerohanian 'menuruni bumi', iaitu kerohanian yang tidak berhenti pada pengalaman batin, tetapi sebaliknya menjelma dalam tanggungjawab moral dan sosial. Hasan Hanafi menyatakan bahawa Tuhan yang sebenar hanya boleh ditemui dalam sejarah manusia melalui perjuangan untuk menegakkan kebenaran dan keadilan sosial.²⁵

Tambahan pula, Hasan Hanafi melihat *al-baqa'* sebagai simbol 'kelahiran semula manusia' dengan menafikan segala bentuk kebergantungan kepada kuasa yang menindas. Manusia yang mencapai *al-baqa'* bukanlah makhluk pasif dalam ketakwaan ritual, tetapi sebaliknya manusia yang aktif dalam merealisasikan nilai ketuhanan dalam realiti sosio-politik. Dalam kerangka ini, Hasan Hanafi mengemukakan idea *al-tadayyun al-insani* (keberagamaan manusia), iaitu suatu bentuk keberagamaan

²⁴ Hasan Hanafi, *al-Din wa al-Thawrah*, 47-49.

²⁵ Hasan Hanafi, *Qadaya Mu'asirah fi Fikr al-Gharb wa al-Islam* (Beirut: al-Mu'assasah al-'Arabiyyah li al-Dirasat wa al-Nashr, 1990), 102.

yang berakar umbi dalam komitmen terhadap kemanusiaan dan sejarah. Hasan Hanafi menolak keberagaman yang menjadikan Tuhan sebagai entiti transenden yang jauh dari realiti manusia, kerana menurutnya Tuhan dimanifestasikan dalam setiap usaha manusia untuk membebaskan diri dan orang lain daripada penindasan.²⁶

Dalam pandangan Hasan Hanafi, *al-fana'* dan *al-baqa'* adalah dua fasa dialektik rohani yang menegaskan kebebasan manusia. *Al-fana'* adalah penafian kesedaran palsu dan penindasan struktur, manakala *al-baqa'* adalah penegasan kebebasan dan tanggungjawab sejarah. Oleh itu, perjalanan rohani manusia tidak lagi terhenti pada ekstasi mistik atau penyatuan metafizik, tetapi berkembang menjadi kesedaran kenabian, iaitu kesedaran yang meniru jejak langkah para nabi dalam mengubah masyarakat ke arah keadilan. Hasan Hanafi menegaskan bahawa matlamat utama kerohanian adalah *al-'amal al-salih*, iaitu tindakan yang membebaskan manusia daripada segala bentuk keterasingan, baik rohani mahupun sosial.²⁷

Konsep ini menunjukkan sintesis antara dimensi teologi dan revolusioner dalam pemikiran Hasan Hanafi. Hasan Hanafi berusaha untuk menghubungkan semula Tuhan dan sejarah, mistisisme dan praksis, serta iman dan tindakan. Dalam konteks moden, tafsiran semula ini sangat relevan kerana ia menekankan bahawa pengalaman rohani tidak seharusnya terhad kepada alam peribadi tetapi mesti menjelma dalam transformasi sosial. Dalam erti kata lain, *al-baqa'* bukan sahaja bermaksud 'abadi dalam Tuhan' tetapi juga 'abadi dalam perjuangan manusia.' Dengan idea ini, Hasan Hanafi berusaha untuk membalikkan arah sejarah kerohanian Islam daripada orientasi menegak kepada orientasi mendatar. Hasan Hanafi meletakkan pengalaman mistik bukan dalam menara kesunyian, tetapi di tengah hiruk-pikuk dunia sosial yang kompleks. *Al-fana'* bermaksud kematian kepada sikap acuh tak acuh, dan *al-baqa'* bermaksud kehidupan dalam kasih sayang dan tanggungjawab terhadap orang lain. Inilah makna mendalam kerohanian kenabian yang didambakan. Manusia sejati adalah *al-*

²⁶ Muhammad 'Abid al-Jabiri, *Naqd al-'Aql al-'Arabi* (Beirut: Markaz Dirasat al-Wahdah al-'Arabiyyah, 1990), 178.

²⁷ Richard C. Martin dan Abbas Barzegar (ed.), *Islamic Mysticism and Modernity: Essays Honoring Hasan Hanafi* (Leiden: Brill, 2013), 58.

fana' dalam dirinya sendiri, namun *al-baqa'* dalam Tuhan melalui tindakan pembebasan untuk manusia.²⁸

Oleh itu, perjalanan dari *al-fana'* dan *al-baqa'* adalah perjalanan daripada kesedaran pasif ke kesedaran aktif, daripada pemusnahan diri ke arah pembentukan semula kewujudan dalam nilai ketuhanan. *Al-baqa'* bukan sekadar keadaan rohani, tetapi satu peringkat kesedaran sosial di mana manusia menetapkan nilai ketuhanan dalam struktur dunia. Hasan Hanafi menegaskan bahawa matlamat kerohanian bukanlah untuk melarikan diri daripada sejarah, tetapi sebaliknya untuk menebusnya melalui tindakan moral dan keadilan sosial.²⁹

Dialektik Transendensi dan Imanensi³⁰

Dalam kerangka falsafah kesedaran Hasan Hanafi, *al-fana'* dan *al-baqa'* mewakili dua peringkat dalam dialektik antara transendensi dan imanensi. *Al-fana'* mewakili peringkat transendensi di mana manusia membebaskan diri daripada keterikatan duniawi dan kesedaran egoistik, manakala *al-baqa'* menandakan peringkat

²⁸ Seyyed Hossein Nasr, *The Heart of Islam: Enduring Values for Humanity* (New York: Harper Collins, 2002), 210.

²⁹ Hasan Hanafi, *Min al Fana' ila al-Baqa'*, 47.

³⁰ Secara etimologi, istilah transenden berasal daripada bahasa Latin *transcendere*, yang bermaksud melampaui atau melampaui batas. Dalam konteks teologi, transenden merujuk kepada sifat Tuhan yang melampaui segala sesuatu, tidak terikat oleh ruang dan waktu, dan tidak dapat dicapai oleh akal dan deria manusia. Tuhan yang transenden berada di luar ciptaan-Nya, melampaui segala realiti, dan tidak dapat disamakan dengan apa pun. Dalam perspektif Islam, sifat transenden Tuhan digambarkan dalam firman-Nya: yang bermaksud "Tiada sesuatu yang serupa dengan-Nya" (al-Syura: 11). Ayat ini menekankan bahawa Tuhan sama sekali berbeza dengan makhluk-Nya, menandakan keagungan dan ketakterhinggaan-Nya. Sementara itu, istilah *immanent* berasal daripada bahasa Latin *immanere* yang bermaksud berada di dalam atau bersemayam di dalam sesuatu. *Immanence* menandakan bahawa Tuhan hadir dan bekerja di dunia ini, menghidupkan semua ciptaan dan mempunyai hubungan langsung dengan manusia. Tuhan yang *immanent* bukan sahaja menciptakan alam semesta dan kemudian meninggalkannya sendiri, tetapi terus mengatur, memelihara dan memberikan kehidupan kepada semua ciptaan-Nya. Dalam al-Quran, konsep imanensi ini digambarkan melalui ayat yang bermaksud: "Dan Kami lebih dekat kepadanya daripada urat lehernya" (Qaf: 16). Ayat ini menunjukkan kedekatan eksistensial Tuhan dengan manusia, bahawa kehadiran-Nya merangkumi segala-galanya tanpa perlu disamakan dengan makhluk. Lihat JW Harvey, *The Transcendent and the Immanent: A Study in Philosophy of Religion* (London: Oxford University Press, 1950), 7 dan John Macquarrie, *Principles of Christian Theology* (New York: Charles Scribner's Sons, 1966), 98.

imanensi di mana nilai ketuhanan diinternalisasikan dalam tindakan manusia di dunia.³¹

Tidak seperti sufi klasik yang menekankan aspek teosentrik, Hasan Hanafi menegaskan bahawa Tuhan tidak hadir di luar sejarah, tetapi dalam amalan manusia. Hasan Hanafi menulis bahawa “kebenaran tidak dizahirkan di langit, tetapi di bumi.”³² Dalam konteks ini, Hasan Hanafi berusaha untuk mengembalikan makna teologi Islam kepada akar humanistiknya iaitu menjadikan Tuhan bukan sekadar entiti yang jauh dan terpisah daripada manusia, tetapi sebagai kesedaran etika yang hadir dalam tindakan dan perjuangan manusia di dunia nyata. Transendensi bagi Hasan Hanafi, bukan bermaksud pemisahan Tuhan daripada ciptaannya, tetapi sebaliknya penegasan dimensi nilai yang melangkaui kepentingan individu dan dunia material. Ia adalah satu galakan untuk bergerak melangkaui keterikatan egoistik kepada kesedaran yang lebih universal. Sementara itu, imanensi ialah proses di mana nilai transenden direalisasikan secara konkrit dalam kehidupan sosial, politik dan budaya manusia. Oleh itu, hubungan antara transendensi dan imanensi dalam pandangan Hasan Hanafi bukanlah hubungan dikotomis, tetapi lebih kepada hubungan dialektik yang satu tidak dapat difahami tanpa yang lain, dan kedua-duanya saling menguatkan dalam proses kesedaran manusia yang sentiasa berkembang.³³

Al-fana' dalam konteks dialektik ini adalah satu bentuk ‘penafian kritikal’ terhadap segala bentuk keterasingan yang menyebabkan manusia kehilangan kemanusiaan. Dengan menghapuskan ego dan struktur yang menindas, manusia membuka ruang untuk kesedaran baharu yang berasal daripada nilai ketuhanan yang sebenar. Sementara itu, *al-baqa'* adalah detik pengukuhan makna di mana manusia yang telah melalui proses penyucian melalui *al-fana'* kini hidup dalam kesedaran baharu iaitu kesedaran yang bukan lagi dualistik antara Tuhan dan manusia, tetapi kesedaran tentang kehadiran Tuhan dalam realiti kemanusiaan itu sendiri.³⁴ Dalam pengertian ini, *al-baqa'* bukanlah kewujudan pasif di bawah kehendak Ilahi, tetapi

³¹ Hasan Hanafi, *Min al Fana' ila al-Baqa'*, 53.

³² Hasan Hanafi, *Qadaya Mu'asirah*, 66.

³³ Hasan Hanafi, *al-Din wa al-Thawrah*, 45.

³⁴ Hasan Hanafi, *al-Din wa al-Thawrah*, 47.

sebaliknya kewujudan aktif yang menjalani kehendak Ilahi melalui praksis sosial yang membebaskan.

Hasan Hanafi berusaha untuk menamatkan tradisi pemikiran teologi yang meletakkan Tuhan di luar sejarah. Hasan Hanafi menolak teologi spekulatif yang menjadikan Tuhan sekadar objek renungan tanpa relevansi sosial. Bagi Hasan Hanafi, 'iman sejati' ialah iman yang wujud dalam sejarah menerusi tindakan manusia untuk menegakkan keadilan, membela golongan tertindas dan memanifestasikan rahmat Ilahi di dunia.³⁵ Oleh itu, transendensi tidak ditafsirkan sebagai pelarian ke syurga, tetapi sebaliknya sebagai tenaga rohani yang mendorong manusia untuk mengubah bumi. Hasan Hanafi menulis, "tidak ada makna tauhid jika ia tidak dimanifestasikan dalam keadilan."³⁶

Dalam kerangka usaha ini, dialektik transendensi dan imanensi menjadi asas epistemologi untuk pembacaan baharu tentang kerohanian Islam. Transendensi menimbulkan kesedaran moral yang kritikal terhadap struktur penindasan, manakala imanensi secara konkrit merangkumi kesedaran dalam tindakan sejarah. *Al-fana'* dan *al-baqa'* tidak lagi difahami sebagai peringkat rohani individu, tetapi sebaliknya sebagai dinamik kesedaran sosial. Apabila 'hilang' daripada diri egoistik, manusia menemui semula kewujudan sebenar dalam penglibatan bersama. Inilah yang dimaksudkan oleh Hasan Hanafi dengan konsep *al-insan al-mu'min al-'amil*.³⁷

Tafsiran semula Hasan Hanafi terhadap dialektika transendensi dan imanensi merupakan satu percubaan untuk mengintegrasikan teologi, etika dan praksis sosial ke dalam satu keseluruhan epistemologi. Hasan Hanafi tidak menolak dimensi kerohanian Islam, sebaliknya mentafsirkan semula untuk mengekalkan kaitan dengan masalah kemanusiaan moden. Kerohanian bukan lagi sekadar jalan menuju Tuhan, tetapi sebaliknya jalan untuk mengembalikan Tuhan ke tengah-tengah realiti manusia dalam usaha pembebasan yang menjadikan iman sebagai daya transformatif dalam sejarah.³⁸

³⁵ Hasan Hanafi, *Muqaddimah fi 'Ilm al-Istighrab* (Mesir: Al-Dar al-Fanniyah, 1991) 83.

³⁶ Hasan Hanafi, *Al-Yamin wa al-Yasar fi al-Fikr al-Dini* (Mesir: Maktabah Madbuli, 1997), 62.

³⁷ Hasan Hanafi, *Al-Yamin wa al-Yasar fi al-Fikr al-Dini*, 70.

³⁸ Hasan Hanafi, *Qadaya Mu'asirah*, 118.

Oleh itu, dialektik *al-fana'* dan *al-baqa'* dalam pemikiran Hasan Hanafi adalah historis dan praktikal yang mana *al-fana'* ialah pembebasan daripada ketidaksedaran sosial, dan *al-baqa'* ialah penglibatan aktif dalam realiti sosio-politik.

Implikasi Sosial, Politik dan Ekonomi Konsep *al-Fana'* dan *al-Baqa'*

Tafsiran semula Hasan Hanafi terhadap konsep *al-fana'* dan *al-baqa'* bukan sekadar usaha falsafah atau kerohanian, tetapi sebaliknya merupakan kerangka ideologi dan etika untuk membina kesedaran sosial dalam dunia moden. Kaitan konsep ini menjadi lebih jelas apabila mempertimbangkan krisis kemanusiaan kontemporari sama ada dalam bidang sosial, politik atau ekonomi yang menunjukkan dominasi egoisme, ketidaksamaan dan pelunturan kemanusiaan.

Dalam masyarakat moden yang dicirikan oleh atomisasi sosial dan kultus individu, *al-fana'* mempunyai makna sosial yang sangat relevan. *Al-Fana'* dari perspektif Hasan Hanafi boleh dilihat sebagai proses dekonstruksi egoisme sosial dan moral budaya yang meletakkan individu atas kepentingan kolektif. Kemodenan yang menekankan rasionaliti instrumental telah melahirkan manusia yang terpisah daripada komuniti dan kehilangan makna. Oleh itu, *al-fana'* adalah jemputan untuk bergabung kembali ke dalam keseluruhan sosial dalam menghapuskan ego peribadi untuk kebaikan bersama. Ini selaras dengan kritikan Hasan Hanafi terhadap 'teologi konservatif' yang memisahkan agama daripada realiti sosial. Beliau menulis: "*al-Fana'* adalah kritikan dalaman terhadap diri sendiri dan masyarakat agar manusia bebas daripada nilai egoisme dan dominasi."³⁹ Ini bermakna *al-fana'* berfungsi sebagai kerangka etika sosial yang menuntut manusia moden menolak keterasingan yang disebabkan oleh kapitalisme dan memulihkan solidariti sosial berdasarkan nilai kemanusiaan.

Seperti yang dinyatakan sebelum ini, Hasan Hanafi telah mengalihkan maksud *al-fana'* dan *al-baqa'* daripada alam kerohanian individu kepada alam amalan sosial. Dalam kerangka teologi pembebasan, *al-fana'* merujuk kepada pembebasan

³⁹ Hasan Hanafi, *Min al-Fana' ila al-Baqa'*, 74.

manusia daripada bentuk penindasan struktural, manakala *al-baqa'* merujuk kepada penglibatan aktif manusia dalam membina susunan sosial yang adil.⁴⁰

Menurut Hasan Hanafi, masyarakat Muslim moden terperangkap dalam dua bentuk keterasingan iaitu keterasingan agama dan keterasingan sosial. Keterasingan agama berlaku apabila ajaran agama dipisahkan daripada realiti empirikal dengan menjadikan Tuhan seolah-olah jauh daripada dunia manusia. Sementara itu, keterasingan sosial timbul daripada penguasaan politik, ekonomi dan budaya yang menindas manusia. Oleh itu, penyelesaian yang ditawarkan oleh Hasan Hanafi ialah 'teologi praktikal,' iaitu pemahaman tentang ketuhanan yang direalisasikan melalui tindakan pembebasan.⁴¹ Dalam konteks ini, *al-fana'* menjadi simbol pembebasan daripada sistem yang menindas, dan *al-baqa'* menjadi simbol kebangkitan kesedaran baharu iaitu kesedaran sosial yang berorientasikan keadilan, solidariti dan kemanusiaan sejagat.⁴²

Secara sosial, *al-fana'* bermaksud penghapusan egoisme individu yang memisahkan manusia daripada komuniti. Dalam masyarakat moden yang penuh dengan persaingan dan individualisme, Hasan Hanafi melihat krisis rohani yang mendalam iaitu manusia kehilangan dimensi solidariti. *Al-Fana'* dalam erti kata ini merupakan jalan menuju kesedaran kolektif yang mana kesedaran bahawa kewujudan manusia sentiasa terhubung dengan orang lain.⁴³ Selepas proses *al-fana'* dicapai, manusia memasuki fasa *al-baqa'* iaitu kesedaran kolektif yang berorientasikan kepada kebaikan bersama. Dalam *al-baqa'*, manusia mendapati diri dalam komuniti, bukan sebagai makhluk yang berasingan, tetapi sebagai sebahagian daripada rangkaian kemanusiaan yang saling menyokong.⁴⁴

Dalam peringkat *al-baqa'*, menurut Hasan Hanafi manusia tidak lagi hidup untuk diri sendiri, tetapi menjadi instrumen bagi merealisasikan nilai ketuhanan di tengah kehidupan sosial. Kesedaran *al-baqa'* bukanlah keadaan pasif atau mistik,

⁴⁰ Hasan Hanafi, *Min al-'Aqidah ila al-Thawrah*, 17.

⁴¹ Hasan Hanafi, *Min al-'Aqidah ila al-Thawrah*, 25.

⁴² Hasan Hanafi, *Min al Fana' ila al-Baqa'*, 61.

⁴³ Hasan Hanafi, *Min al Fana' ila al-Baqa'*, 72.

⁴⁴ Hasan Hanafi, *Min al Fana' ila al-Baqa'*, 75.

sebaliknya merupakan kesadaran aktif yang menuntut penglibatan dalam realiti dunia untuk menegakkan keadilan sosial dan membebaskan manusia daripada penindasan. Dalam hal ini, Hasan Hanafi berusaha menjadikan konsep sufi seperti *al-fana'* dan *al-baqa'* sebagai asas teologi pembebasan suatu bentuk kerohanian yang tidak berhenti pada penyucian diri, tetapi meluas kepada transformasi sosial.⁴⁵

Hasan Hanafi percaya bahawa kerohanian sejati tidak dapat dipisahkan daripada tanggungjawab sejarah. Iman yang tidak membuahkan hasil dalam tindakan sosial hanyalah bentuk kerohanian yang jumud dan tidak bersejarah. Oleh itu, *al-baqa'* menjadi fasa di mana nilai ketuhanan seperti rahmat, keadilan dan kebaikan menemui makna dalam amalan manusia.⁴⁶ *Al-fana'* merupakan proses pembersihan daripada kesadaran palsu dan egoisme struktural, manakala *al-baqa'* merupakan manifestasi penegasan manusia terhadap kewujudan Ilahi yang terbukti dalam kerja, solidariti dan perjuangan manusia. Oleh itu, *al-fana'* dan *al-baqa'* bukan sekadar simbol mistik, tetapi dua keadaan dalam gerakan dialektik kesadaran, daripada penafian kepada penegasan, daripada pembebasan kepada pembentukan tatanan sosial yang adil.⁴⁷

Tambahan pula, Hasan Hanafi menekankan bahawa *al-baqa'* adalah fasa 'kesedaran praktikal' apabila menyedari bahawa kewujudan manusia di dunia adalah sebahagian daripada misi teologi untuk membawa Tuhan ke dalam sejarah. Dalam *Qadaya Mu`asirah fi al-Fikr al-Gharb wa al-Islam*, Hasan Hanafi menyatakan bahawa "kebenaran tidak akan direalisasikan kecuali melalui tindakan manusia."⁴⁸ Di sini, Hasan Hanafi seolah-olah mengalihkan fokus kehadiran Ilahi dari alam metafizik kepada alam refleksi manusia. Tuhan tidak hadir dalam renungan kosong, tetapi dalam tindakan sosial yang membebaskan. Oleh itu, *al-baqa'* bukan sekadar 'hidup dalam Tuhan,' tetapi 'menghidupkan Tuhan' dalam sejarah manusia.

⁴⁵ Hasan Hanafi, *Al-Din wa al-Thawrah*, 72.

⁴⁶ Hasan Hanafi, *Al-Din wa al-Thawrah*, 75.

⁴⁷ Hasan Hanafi, *Muqaddimah fi `Ilm al-Istighrab*, 83.

⁴⁸ Hasan Hanafi, *Qadaya Mu`asirah*, 118.

Dalam konteks krisis global hari ini, seperti ketidaksamaan ekonomi, konflik politik dan kemerosotan moral, tafsiran semula Hasan Hanafi tentang *al-fana'* dan *al-baqa'* menjadi sangat relevan. Dunia moden, yang dicirikan oleh materialisme dan individualisme telah menghakis nilai solidariti dan empati. Oleh itu, *al-fana'* adalah seruan untuk menolak penguasaan struktur yang menindas kesedaran manusia sama ada dalam bentuk kapitalisme global, ideologi konsumerisme atau kuasa autoritarian. Sementara itu, *al-baqa'* adalah seruan untuk membina semula struktur sosial yang adil melalui kesedaran etika dan tindakan kolektif. Dalam pandangan ini, kerohanian tidak lagi eksklusif atau peribadi, tetapi sebaliknya menjadi kuasa revolusioner yang menjunjung tinggi nilai manusia sejagat.⁴⁹

Al-Baqa' apa yang dimaksudkan oleh Hasan Hanafi boleh difahami sebagai satu bentuk 'kepercayaan sejarah' iaitu kepercayaan yang tidak berhenti pada pengenalan lisan terhadap Tuhan, tetapi diwujudkan dalam perjuangan konkrit untuk keadilan sosial.⁵⁰ Dalam hal ini, teologi tidak lagi berada di menara gading, tetapi turun ke jalanan bersama golongan tertindas. *Al-Fana'* mengajarkan penolakan terhadap semua bentuk penyembahan palsu sama ada kuasa, kekayaan atau ideologi, sementara *al-baqa'* menegaskan komitmen terhadap nilai ketuhanan yang hidup dalam masyarakat. Kedua-duanya saling melengkapi yang mana *al-fana'* memurnikan kesedaran, *al-baqa'* menggerakkan kesedaran itu kepada tindakan.

Oleh itu, pemikiran Hasan Hanafi membentangkan sintesis baharu antara kerohanian dan revolusi sosial. Hasan Hanafi menjadikan konsep Islam klasik sebagai asas bagi etika pembebasan yang dikontekstualisasikan kepada era moden. Dalam tinjauan ini, *al-fana'* dan *al-baqa'* bukan sahaja perjalanan mistik menuju Tuhan, tetapi juga perjalanan sejarah menuju kemanusiaan. Melalui *al-fana'*, manusia menolak semua bentuk penguasaan, manakala melalui *al-baqa'*, manusia membina tamadun berdasarkan kasih sayang, keadilan dan solidariti. Inilah puncak kesedaran agama yang tulen yang mana menurut Hasan Hanafi ia kesedaran yang menjadikan manusia khalifah di bumi, bukan

⁴⁹ Hasan Hanafi, *Al-Yamin wa al-Yasar*, 97.

⁵⁰ Hasan Hanafi, *Al-Yamin wa al-Yasar*, 103.

dengan kuasa, tetapi dengan tanggungjawab moral terhadap orang lain.⁵¹

Hasan Hanafi memandang *al-fana'* mempunyai implikasi politik. Hasan Hanafi mentafsirkan 'pemusnahan diri' bukan sahaja dalam konteks rohani, tetapi sebagai penafian struktur kuasa hegemoni. Dalam sistem politik autoritarian, rakyat kehilangan rasa diri sebagai subjek sejarah. Oleh itu, dalam erti kata sosio-politik, *al-fana'* bermaksud pemusnahan ilusi kuasa mutlak dan penghapusan 'tuhan-tuhan palsu' yang diwujudkan dalam bentuk tirani dan oligarki.⁵² Sebagaimana Hasan Hanafi menyatakan: "tidak ada *al-fana'* hanya kepada Allah, tetapi juga terhadap kekuasaan, penindasan dan penjajahan."⁵³ Oleh itu, *al-fana'* adalah tindakan revolusioner yang menolak semua bentuk penindasan politik. Ia adalah kesedaran anti-hegemoni yang menuntut keadilan sosial dan demokrasi substantif. Sementara itu, *al-baqa'* dalam bidang politik bermaksud pembinaan semula kesedaran rakyat untuk membina sistem sosial yang partisipatif dan egalitarian. Ia menandakan kelahiran semula manusia sebagai ejen sejarah, bukan sekadar objek dasar negara.⁵⁴

Dalam karya *al-Din wa al-Thawrah fi Misr*, Hasan Hanafi menekankan bahawa teologi mestilah menjadi kuasa revolusioner yang menentang kezaliman dan membebaskan manusia daripada penindasan struktural.⁵⁵ *Al-Baqa'* dalam kerangka usaha ini adalah 'iman dalam perbuatan'. Seorang Mukmin yang telah mencapai *al-fana'* sejati tidak lagi menunggu perubahan dari syurga, tetapi menjadi agen perubahan di bumi. Relevansi politik konsep ini sangat besar terutama bagi masyarakat Muslim yang masih terperangkap dalam sistem autoritarian, rasuah dan ketidakseimbangan sosial. *Al-Baqa'* membentuk asas bagi etika politik Islam progresif di mana iman tidak terhenti pada ritual tetapi dimanifestasikan dalam aktivisme sosial dan pendemokrasian kuasa.⁵⁶

⁵¹ Hasan Hanafi, *Al-Turath wa al-Tajdid* (Mesir: Al-Markaz al-Arabi li al-Baith wa al-Nashr: 1999) 142.

⁵² Hasan Hanafi, *Min al Fana' ila al-Baqa'*, 63.

⁵³ Hasan Hanafi, *Min al Fana' ila al-Baqa'*, 65.

⁵⁴ Hasan Hanafi, *Al-Turath wa al-Tajdid*, 120.

⁵⁵ Hasan Hanafi, *Al-Din wa al-Thawrah*, 132.

⁵⁶ Hasan Hanafi, *Al-Yasar al-Islami*, 98-100.

Hasan Hanafi menekankan bahawa iman yang sejati mesti menjelma dalam amalan sosial dan politik yang membebaskan. Hasan Hanafi menolak bentuk keagamaan yang fatalistik iaitu pandangan yang menyerahkan semua urusan kepada takdir Ilahi sambil membiarkan penindasan dan ketidakadilan berterusan di dunia. Menurutnya, *al-fana'* yang sejati bukanlah pelarian daripada realiti, tetapi keberanian untuk menolak semua bentuk kuasa yang memperhambakan manusia sama ada ideologi, ekonomi atau politik.⁵⁷ Oleh itu, *al-fana'* dalam erti kata Hasan Hanafi berfungsi sebagai tenaga pembebasan, kesedaran kritis yang mencabar legitimasi kuasa yang tidak adil dan membuka jalan untuk transformasi sosial.

Al-Fana' di sini boleh difahami sebagai keadaan dekonstruktif di mana seluruh struktur kesedaran yang dibina oleh rejim autoritarian atau sistem kapitalis dimusnahkan. Ia mengajar orang ramai untuk enggan tunduk kepada "mitos politik" yang mengagungkan pemimpin sebagai tokoh suci. Kesedaran *al-Fana'* adalah kesedaran yang membina dan merosakkan. Ia memusnahkan ilusi untuk membina kesedaran baharu yang lebih tulen dan bebas. Dalam konteks ini, *al-fana'* menjadi praktik revolusioner yang menyerupai konsep penafian dalam dialektik Hegel-Marx iaitu proses di mana penolakan terhadap realiti yang menindas sebenarnya melahirkan realiti baharu yang membebaskan.⁵⁸

Sementara itu, *al-baqa'* dalam dimensi politik menurut Hasan Hanafi merupakan keadaan konstruktif iaitu peringkat pembentukan semula susunan sosial berdasarkan nilai ketuhanan seperti keadilan (*'adl*), kesamarataan (*musawah*) dan tanggungjawab (*mas'uliyah*).⁵⁹ Selepas fasa *al-fana'* memusnahkan kesedaran palsu, *al-baqa'* mewujudkan kesedaran baharu yang menjadikan manusia subjek aktif sejarah. Dalam *al-baqa'*, rakyat tidak lagi diposisikan sebagai populasi pasif yang tertakluk kepada elit politik, tetapi sebaliknya sebagai pelaku kolektif yang menyedari hak dan tanggungjawab. Inilah makna politik iman dalam pandangan Hasan Hanafi yang mana bukanlah

⁵⁷ Hasan Hanafi, *Al-Din wa al-Thawrah*, 84.

⁵⁸ Hasan Hanafi, *Al-Din wa al-Thawrah*, 88.

⁵⁹ Hasan Hanafi, *Al-Turath wa al-Tajdid*, 145.

sikap tunduk, tetapi sebaliknya daya aktif yang menggerakkan sejarah.⁶⁰

Tambahan pula, Hasan Hanafi berpandangan bahawa *al-baqa'* adalah satu bentuk manifestasi nilai ketuhanan dalam politik, bukan dalam erti kata teokrasi yang menindas, tetapi politik etika yang berasaskan nilai moral Islam. Hasan Hanafi menolak semua bentuk 'politik suci' yang menggunakan agama sebagai alat untuk mengesahkan kuasa. Dalam *Al-Yamin wa al-Yasar fi al-Fikr al-Dini*, Hasan Hanafi menulis bahawa "agama bukanlah untuk mengabdikan kepada pemerintah, tetapi untuk membebaskan manusia daripada penguasaan."⁶¹ Oleh itu, *al-baqa'* bukan sekadar kesinambungan rohani selepas *al-fana'*, tetapi sebaliknya merupakan manifestasi konkrit daripada keimanan yang sedar dari segi sosial dan sejarah.

Konsep ini mempunyai kaitan yang mendalam dengan masyarakat Muslim kontemporari terutamanya dalam dunia yang masih menghadapi ketidaksamaan sosial, kemiskinan struktur dan rasuah politik. Dalam konteks ini, *al-fana'* boleh ditafsirkan sebagai kritikan radikal terhadap sistem yang memanipulasi agama untuk kepentingan elit, manakala *al-baqa'* ialah seruan untuk menuntut semula agama sebagai kuasa untuk pembebasan rakyat.⁶² Oleh itu, tafsiran semula Hasan Hanafi terhadap *al-fana'* dan *al-baqa'* membentangkan teologi baharu yang bukan sahaja membicarakan tentang penyatuan dengan Tuhan, tetapi juga penyatuan dengan manusia dalam perjuangan menegakkan keadilan.

Al-baqa' dalam konteks politik Islam progresif bermaksud menegakkan kehidupan bernegara yang mencerminkan nilai kerohanian dan kemanusiaan. Ia menolak sekularisme yang memisahkan agama daripada kehidupan awam, mengkritik fundamentalisme yang menggunakan agama sebagai alat kuasa.⁶³ Bagi Hasan Hanafi, jalan tengah adalah teologi praktikal iaitu agama yang berakar umbi di dunia, berpihak kepada yang lemah dan menggalakkan penyertaan rakyat dalam membina struktur sosial egalitarian. Oleh itu, *al-baqa'* bukan sekadar keadaan

⁶⁰ Hasan Hanafi, *Muqaddimah fi 'Ilm al-Istighrab*, 97.

⁶¹ Hasan Hanafi, *Al-Yamin wa al-Yasar*, 102.

⁶² Hasan Hanafi, *Qadaya Mu'asirah*, 121.

⁶³ Hasan Hanafi, *Qadaya Mu'asirah*, 128.

rohani, tetapi tindakan politik yang berakar umbi dalam kesedaran transendental dan menghasilkan amalan sosial yang membebaskan.

Dalam usaha ini, Hasan Hanafi menegaskan bahawa revolusi sejati mestilah bersifat rohani dan sosial. *Al-fana'* memusnahkan berhala kuasa, manakala *al-baqa'* membina semula masyarakat atas asas nilai ketuhanan. *Al-fana'* ialah pembebasan daripada kezaliman luaran, dan *al-baqa'* ialah pembebasan dalaman yang memupuk kesedaran kolektif.⁶⁴ Ini bukanlah dua peringkat yang berasingan, tetapi lebih kepada dua sisi proses dialektik ke arah keutuhan manusia dan kemanusiaan.

Dalam bidang ekonomi, Hasan Hanafi mengembangkan konsep *al-fana'* dan *al-baqa'* sebagai kritikan terhadap sistem kapitalis global yang menindas dan eksploitatif. *Al-fana'* bermaksud penolakan terhadap corak penggunaan dan pemilikan yang berorientasikan kepada pengumpulan modal. Dari perspektif Hasan Hanafi, kapitalisme moden telah mewujudkan 'penyembahan baharu' terhadap perkara material yang telah menggantikan peranan Tuhan.⁶⁵

Oleh itu, *al-fana'* di sini bermaksud penghapusan 'keinginan ekonomi' yang tamak, suatu zuhud sosial yang menolak eksploitasi manusia. Setelah berjaya 'menghapuskan' ketamakan, manusia mencapai tahap *al-baqa'* iaitu pembentukan sistem ekonomi berdasarkan solidariti, keadilan distributif dan tanggungjawab sosial.⁶⁶ Hasan Hanafi mencadangkan paradigma 'ekonomi tauhid' sebagai sebuah sistem ekonomi yang memandang manusia sebagai makhluk yang beretika, bukan sekadar *homo economicus*. Dalam sistem ini, *al-baqa'* bukan sahaja simbol kerohanian tetapi juga prinsip kemampuan sosial, kesinambungan ekonomi yang memihak kepada golongan lemah dan memastikan pengagihan kemakmuran yang saksama.⁶⁷ Dalam konteks ini, Hasan Hanafi menulis "tidak ada realisasi tauhid tanpa penghapusan ketidaksamaan sosial dan ekonomi."⁶⁸ Ini bermakna tauhid sejati bukan sahaja membicarakan tentang keesaan Tuhan,

⁶⁴ Hasan Hanafi, *Al-Turath wa al-Tajdid*, 150.

⁶⁵ Hasan Hanafi, *Qadaya Mu'asirah*, 79.

⁶⁶ Hasan Hanafi, *Qadaya Mu'asirah*, 84.

⁶⁷ Hasan Hanafi, *Dirasat Falsafiyah* (Kaherah: Dar al-Fikr, 1994), 101.

⁶⁸ Hasan Hanafi, *Al-Turath wa al-Tajdid*, 223.

tetapi juga tentang kesatuan manusia dalam keadilan ekonomi. Oleh itu, *al-fana'* ialah pembebasan daripada nafsu yang menindas terhadap harta benda, manakala *al-baqa'* merupakan pembentukan keseimbangan sosial dan pengagihan kekayaan yang adil.

Idea ekonomi Hasan Hanafi yang berpunca daripada dialektika *al-fana'* dan *al-baqa'* pada asasnya merupakan kritikan mendalam terhadap *dehumanisasi* yang berlaku dalam sistem kapitalis moden. Dalam sistem ini, manusia tidak lagi dilihat sebagai subjek moral, tetapi hanya sebagai instrumen pengeluaran dan penggunaan. Kesedaran manusia dikurangkan kepada kesedaran pasaran iaitu nilai manusia diukur dengan kuasa beli, bukan dengan maruah seseorang sebagai makhluk rasional dan bermoral. Di sinilah *al-fana'* mengambil makna radikal iaitu pembebasan daripada struktur kesedaran palsu yang dibina oleh kapitalisme global. *Al-fana'* bukanlah pelarian dari dunia, tetapi pembongkaran ideologi sistem nilai yang mengagungkan modal dan merendahkan kemanusiaan. Dalam kerangka ini, konsep zuhud yang ditawarkan oleh Hasan Hanafi bukanlah seperti dalam tradisi sufi klasik, tetapi sebaliknya zuhud sosial iaitu penafian 'nafs ekonomi' yang menimbulkan ketidaksamaan dan eksploitasi sosial.⁶⁹

Oleh itu, menurut Hasan Hanafi, *al-fana'* ekonomi merupakan satu detik kesedaran kritikal apabila manusia enggan menjadi sebahagian daripada sistem yang menindas dan memutuskan untuk menegaskan semula kedudukan sebagai subjek moral yang bebas. Selepas proses penafian dan pembebasan dicapai, peringkat *al-baqa'* muncul iaitu penglibatan manusia dalam membina sistem ekonomi berdasarkan prinsip tauhid dan keadilan sosial. *Al-baqa'* di sini bukan lagi sekadar simbol kerohanian transenden, tetapi sebaliknya merupakan praktik sejarah dalam bidang ekonomi. Ia menandakan kesinambungan kehidupan yang adil di mana pemilikan persendirian dihadkan oleh tanggungjawab sosial dan kekayaan tidak seharusnya beredar hanya dalam kalangan elit ekonomi.⁷⁰

⁶⁹ Hassan Hanafi, *Al-Din wa al-Thawrah*, 74.

⁷⁰ Hassan Hanafi, *Al-Din wa al-Thawrah*, 115.

Hasan Hanafi dengan tegas menolak dikotomi palsu antara agama dan ekonomi. Hasan Hanafi percaya bahawa tauhid bukan sekadar konsep metafizik, tetapi sebaliknya prinsip sosial yang menuntut keadilan dalam pengagihan kekayaan.⁷¹ Dalam pandangan ini, setiap bentuk ketidaksamaan struktur adalah satu bentuk menyekutukan Tuhan kerana ia meletakkan sesetengah orang atas yang lain. Apabila manusia mengumpul kekayaan dan menindas orang lain, pada dasarnya 'mentuhankan' kekayaan. Oleh itu, tauhid sejati tidak dapat direalisasikan tanpa keadilan ekonomi. Seperti yang dinyatakan oleh Hasan Hanafi "tidak ada realisasi tauhid tanpa penghapusan ketidaksamaan sosial dan ekonomi."⁷²

Berdasarkan rasional ini, Hasan Hanafi mencadangkan paradigma ekonomi monoteistik iaitu sistem ekonomi yang berasaskan kesatuan nilai etika dan sosial. Dalam ekonomi monoteistik, pengeluaran bukan bertujuan untuk mengumpul keuntungan, tetapi sebaliknya untuk memenuhi keperluan manusia secara adil. Pemilikan swasta masih diiktiraf tetapi dihadkan oleh prinsip kebaikan awam. Mekanisme ekonomi diarahkan untuk membasmi kemiskinan, meluaskan akses kepada sumber dan memastikan keseimbangan antara kecekapan dan ekuiti.⁷³ Di sini, *al-baqa'* menemui bentuk praktikalnya iaitu kemampuan sosial yang menjunjung tinggi martabat manusia.

Oleh itu, bagi Hasan Hanafi, ekonomi tidak boleh dipisahkan daripada etika dan kerohanian. *Al-fana'* menuntut penyucian diri daripada ketamakan, manakala *al-baqa'* menuntut penciptaan struktur sosial yang adil dan mampan. Dialektik ini menunjukkan bahawa kerohanian Islam tidak berhenti pada dimensi kontemplatif, sebaliknya bergerak ke arah transformasi sosial. Kesedaran transendental yang dicapai melalui *al-fana'* menemui maknanya dalam tindakan yang tidak dapat dielakkan, iaitu praktik ekonomi yang membebaskan. Dengan cara ini, Hasan Hanafi merapatkan jurang antara mistisisme dan materialisme, antara iman dan tindakan, antara langit dan bumi. Hasan Hanafi menjadikan tauhid bukan sekadar kepercayaan metafizik, tetapi

⁷¹ Hassan Hanafi, *Muqaddimah fi 'Ilm al-Istighrab*, 62.

⁷² Hassan Hanafi, *Muqaddimah fi 'Ilm al-Istighrab*, 70.

⁷³ Hassan Hanafi, *Min al-Naql ila al-Ibda'* (Kaherah: Dar al-Tanwir, 1987), 98-99.

juga kuasa pembebasan yang mencabar ketidakadilan dan ketidaksamaan ekonomi global.⁷⁴

Kesimpulan

Penulisan ini mengesahkan bahawa konsep *al-fana'* dan *al-baqa'* merupakan dinamik asas dalam kerohanian Islam yang tidak terhad kepada pengalaman mistik individu sahaja, tetapi merangkumi dimensi etika, sosial dan peradaban. Dalam tradisi sufi klasik, *al-fana'* dan *al-baqa'* berfungsi sebagai proses dialektik yang saling berkaitan di mana *al-fana'* menandakan penafian ego dan keterikatan yang berlebihan kepada dunia, manakala *al-baqa'* melambangkan penegasan semula kewujudan manusia berdasarkan kesedaran ketuhanan. Oleh itu, matlamat utama tasawuf klasik bukanlah pengasingan diri daripada realiti dunia, tetapi sebaliknya penglibatan semula yang transformatif dalam kehidupan sosial.

Dalam konteks pemikiran kontemporari, Hasan Hanafi memperkenalkan anjakan paradigma yang ketara dengan mentafsir semula *al-fana'* dan *al-baqa'* dalam kerangka sosio-sejarah yang berorientasikan praktikal. *Al-fana'* difahami sebagai proses pembebasan daripada keterasingan, kesedaran palsu dan struktur penindasan sosial, politik dan ekonomi, manakala *al-baqa'* ditakrifkan sebagai penegasan aktif kesedaran etika melalui pelaksanaan tanggungjawab manusia dalam sejarah. Tafsiran ini secara langsung menghubungkan kerohanian dengan peranan manusia sebagai agen perubahan sosial.

Penulisan ini juga menunjukkan bahawa Hasan Hanafi secara dialektik mengintegrasikan konsep transendensi dan imanensi. Transendensi tidak lagi difahami sebagai pemisahan daripada realiti duniawi, tetapi sebaliknya sebagai ufuk moral yang melangkaui kepentingan diri sendiri, manakala imanensi direalisasikan melalui tindakan manusia yang konkrit dalam bidang sosial, politik dan ekonomi. Pendekatan ini menolak dikotomi antara kerohanian dan realiti kehidupan, sambil menegaskan tasawuf sebagai asas etika tindakan.

⁷⁴ M. Arkoun, *Islam: To Reform or to Subvert?* (London: Saqi Books, 2006), 211.

Melalui paradigma *Min al-Fana' ila al-Baqa'*, tasawuf diposisikan semula sebagai disiplin yang produktif, pembebasan dan berorientasikan tamadun. Kerohanian tidak lagi difahami sebagai amalan pasif atau pelarian daripada realiti, tetapi sebaliknya sebagai kekuatan moral yang menyokong penglibatan sosial, pembebasan politik dan keadilan ekonomi. Dalam kerangka usaha ini, *al-fana'* dan *al-baqa'* berfungsi sebagai asas teologi pembebasan yang menghubungkan iman dengan perbuatan soleh dalam bentuk perjuangan konkrit untuk keadilan dan maruah manusia.

Secara keseluruhannya, penulisan ini menyimpulkan bahawa pemikiran Hasan Hanafi menyediakan asas teori yang kukuh untuk merumuskan semula tasawuf sebagai kerohanian Islam yang humanistik dan berorientasikan tindakan. Pembinaan semula ini menekankan peranan tasawuf sebagai daya dinamik dalam menghadapi cabaran moden dan merupakan sumbangan yang signifikan kepada wacana Islam kontemporari terutama dalam kajian tasawuf, falsafah Islam dan pemikiran Islam kritis.

Rujukan

- 'Abd al-Rahman al-Jami. *Nafahat al-Uns bi-Quds al-Anfus*, ed. Reynold A. Nicholson. London: Luzac, 1928.
- Al-Ghazali. *Ihya' 'Ulum al-Din*. Beirut: Dar al-Ma'rifah, n.d.
- Al-Hallaj. *Tawasin*, ed. Louis Massignon. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1957.
- 'Abd al-Rahman Badawi. *Shatahat al-Sufiyyah*. Kuwait: Wakalatul Mathbu'at, 2000.
- Al-Qusyairi. *al-Risalah al-Qusyairiyyah fi 'Ilm al-Tasawwuf*. Mesir: Dar al-Muqattam, 2009.
- Arkoun, M. *Islam: To Reform or to Subvert?* London: Saqi Books, 2006.
- Chittick, William C. *Jalan Ilmu Sufi: Metafizik Imaginasi Ibn al-'Arabi*. Albany: SUNY Press, 1989.
- Harvey, J. W. *The Transcendent and the Immanent: A Study in Philosophy of Religion*. London: Oxford University Press, 1950.
- Hanafi, Hasan. *Al-Din wa al-Thawrah fi Misr*. Kaherah: al-Mu'assasah al-Jami'iyyah, 1989.

- Hanafi, Hasan. *Al-Turath wa al-Tajdid*. Kaherah: Dar al-Tanwir, 1980.
- Hanafi, Hasan. *Al-Yamin wa al-Yasar fi al-Fikr al-Dini*. Kaherah: al-Mu'assasah al-Jami'iyah, 1989.
- Hanafi, Hasan. *Al-Yasar al-Islami*. Kaherah: Dar al-Tanwir, 1981.
- Hanafi, Hasan. *Dirasat Falsafiyah*. Kaherah: Dar al-Fikr, 1994.
- Hanafi, Hasan. *Min al-'Aqidah ila al-Thawrah*. Kaherah: Dar al-Fikr al-'Arabi, 1988.
- Hanafi, Hasan. *Min al-Naql ila al-Ibda'*. Kaherah: Dar al-Tanwir, 1987.
- Hanafi, Hasan. *Min al Fana' ila al-Baqa'*. Beirut: Dar Al Madar Al-Islamiy, 2009.
- Hanafi, Hasan. *Muqaddimah fi 'Ilmi al-Istighrab*. Kaherah: Dar Fanniyah li al-Nashr wa al-Tawzi', 1991.
- Hanafi, Hasan. *Qadaya Mu'asirah fi Fikr al-Gharb wa al-Islam*. Beirut: al-Mu'assasah al-'Arabiyyah li al-Dirasat wa al-Nashr, 1990.
- Hanafi, Hasan. *Qadaya Mu'asirah fi al-Fikr al-Gharbi wa al-Islami*. Kaherah: Maktabah Madbuli, 1997.
- Husserl, Edmund. *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy*. Dordrecht: Springer, 1982.
- Ibn 'Arabi. *Al-Futuhat al-Makkiyyah*. Beirut: Dar Shadir, 2006.
- Ibn 'Arabi. *Fusus al-Hikam*, ed. Abu al-'Ala 'Afifi. Kaherah: Dar al-Kitab al-'Arabi, 1946.
- Iqbal, Muhammad. *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*. Lahore: Sh. Muhammad Ashraf, 1958.
- Izutsu, Toshihiko. *Sufism and Taoism: A Comparative Study of Key Philosophical Concepts*. Berkeley: University of California Press, 1984.
- Jabiri, Muhammad 'Abid. *al-Naqd al-'Aql al-'Arabi*. Beirut: Markaz Dirasat al-Wahdah al-'Arabiyyah, 1990.
- Macquarrie, John. *Principles of Christian Theology*. New York: Charles Scribner's Sons, 1966.
- Martin, Richard C., dan Abbas Barzegar (ed.). *Islamic Mysticism and Modernity: Essays Honoring Hasan Hanafi*. Leiden: Brill, 2013.
- Mulla Sadra. *Al-Asfar al-Arba'ah*. Tehran: Dar al-Ihya al-Turath, 1981.

- Muzakir. *Sufisme dan Kekosongan Spiritual Manusia Modern*. Medan: Penerbitan Perdana, 2016.
- Nasr, Seyyed Hossein. *Islamic Life and Thought*. London: George Allen & Unwin, 1981.
- Nasr, Seyyed Hossein. *Knowledge and the Sacred*. New York: SUNY Press, 1989.
- Nasr, Seyyed Hossein. *The Heart of Islam: Enduring Values for Humanity*. New York: HarperCollins, 2002.